
Begripsontwikkeling

Johan Combrink, *Departement van Afrikaans en Nederlands, Universiteit van Stellenbosch*

Abstract: Development of Concepts. This article describes ten historically parallel developments of the same type of concepts, contained in more than one Afrikaans lexeme. Such a development is e.g. one where the initial concept, "form", gave rise to a new concept, "form and content", and where this in turn gave rise to the newer concept "content". This development has taken place in the Afrikaans lexemes *tuin* (garden), *driehoek* (triangle), *sirkel* (circle), *eier* (egg, oval), *kring* (circle) and *vierkant* (square). Lexicographers are the obvious people to describe the development of concepts contained in words. Knowledge of the development of concepts is important for lexicography in two ways. Firstly, lexicographers can use their knowledge about the development of concepts heuristically while working through raw materials for dictionary entries. And secondly, users of dictionaries find it so much easier to follow an article that has been set up according to the types of development of concepts which they know (unconsciously).

Keywords: DEVELOPMENT OF CONCEPTS, CONCEPT HIERARCOLOGY, LEXICOGRAPHY, HEURISTIC APPLICATION, ORDERING OF SENSES

Opsomming: Hierdie artikel handel oor tien historiese parallelle ontwikkelings van dieselfde tipes begrippe, vervat in meer as een lekseem van Afrikaans. Sulke ontwikkelinge is bv. dat die aanvangsbegrip, "vorm", aanleiding gee tot 'n nuwe begrip, "vorm en inhoud", en dat dié begrip op sy beurt aanleiding gee tot 'n nuwe begrip, "inhoud". Dit het byvoorbeeld gebeur by *tuin*, *driehoek*, *sirkel*, *eier*, *kring* en *vierkant*. Leksikograwe is die aangewese persone om begripsontwikkeling in lekseme te beskryf. 'n Kennis van begripsontwikkeling is op twee maniere van belang vir die leksikografie. Ten eerste kan leksikograwe hulle kennis van begripsontwikkeling heuristies gebruik by die deurwerk van rou leksikografiese data. En ten tweede is dit vir woordeboekgebruikers baie makliker om 'n artikel te volg wat opgestel is ooreenkomstig die tipe begripsontwikkeling wat aan hulle (onbewustelik) bekend is.

Slutelwoorde: BEGRIPSONTWIKKELING, BEGRIPSHIERARGOLOGIE, LEKSIKOGRAFIE, HEURISTIESE TOEPASSING, BETEKENISORDENING

Vooraf

Verskeie van die begripsomsrywings en die voorbeelde in hierdie artikel is gehaal uit die *Woordeboek van die Afrikaanse Taal* — die resultaat van die projek waaraan my hooggeagte kollega Niël Hauptfleisch die tweede helfte van sy lewe gewy het. Hy het steeds bly ontwikkel, altyd binne 'n bepaalde hiërargie.

Inleiding

Die studie van begrippe en onderdele van begrippe se verhoudings tot ander begrippe en onderdele van begrippe kan begripshierargologie genoem word. Een van die subvelde van dié studie is die historiese ontwikkeling van begrippe en onderdele van begrippe uit ander.

Begrippe word baie selde uit niks tot stand gebring. Hulle ontwikkel gewoonlik uit ander begrippe. Wat opmerklik is aan natuurlike begripsontwikkeling, is dat dieselfde prosesse hulle telkens in die tyd herhaal, in verskillende begrippe. In hierdie artikel word na 'n tiental sulke ontwikkelinge gekyk, en daarna word 'n paar aanbevelings vir die leksikografie gemaak.

Die doel van hierdie studie is drieledig: (a) om my aftredende kollega te eer; (b) om die aandag van leksikograwe op historiese begripsontwikkeling te vestig; en (c) om praktiese hulp aan leksikograwe te bied om verklarende woordeboeke meer gebruiksvriendelik te maak.

Tien gevalle van betekenisontwikkeling

1. "Sonder x" > "met weinig x"

Uit die aanvangsbegrip "sonder bedekking" in die lekseem *kaal* (soos in *kaalvoet*) ontwikkel mettertyd die begrip "met weinig bedekking" (soos in *kaal gevete veld*; *kaal vlaktes*). Uit die aanvangsbegrip "sonder bedekking" ontwikkel ook die begrip "sonder toebehore" (soos in 'n *kaal hamburger*; *kaal koffie*). En herhalend ontwikkel dááruit "met weinig toebehore" (soos in *Die vertrek is so kaal*).

Die ontwikkeling van "sonder x" tot "met weinig x" is 'n herhaalde geskiedenis in verskillende lekseme in Afrikaans. Dit is byvoorbeeld ook die geval met *leeg*. Uit die aanvangsbegrip "niks bevattend" (soos in *leë glase*; *leë hande* en *leë beloftes*) ontwikkel die begrip "min bevattend" (soos in *Die klas was vanmôre baie leeg*).

2. "Vorm" > "vorm en inhoud" > "inhoud"

Nog 'n begripsontwikkeling wat dikwels voorkom, is die een uit "vorm" na "vorm en inhoud", en daarvandaan na "inhoud". Hierdie ontwikkeling is byvoorbeeld te vinde in die geskiedenis van die woord *tuin*, wat eers net "omheining" beteken het, daarna "omheining en inhoud" en vervolgens bloot "inhoud". Maar dié ontwikkeling is ook eïetyds in ander woorde te vinde, o.a. in *driehoek*, *eier*, *kring*, *sirkel* en *vierkant*.

As aanvangsbegrip in *driehoek* kan mens "vorm" beskou (soos in *die driehoek as slaginstrument*, of in *gelyksydige driehoek*). Daaruit ontwikkel "vorm en

"inhoud" (soos in *driehoekposseël* en *tekendriehoek*). En daaruit ontwikkel "inhoud" (soos in *mieliedriehoek* en *driehoek van Pascal*).

3. "Materiële verbinding" > "niemateriële verband"

Uit die aanvangsbegrip "vorm, bestaande uit reguit lyne tussen drie punte" in *driehoek* (soos in *die driehoek as slaginstrument*) ontwikkel die begrip "niemateriële verband" (soos in *liefdesdriehoek* en *die vliegtuie vlieg in 'n driehoekformasie*). Dieselfde ontwikkeling is te vinde in *draad*, *ketting*, *koord*, *tou* en *skakel*. Hier gee ek aandag slegs aan *draad*, *ketting* en *koord*.

Uit die aanvangsbegrip "lang dun staaf" in die lekseem *draad* ontwikkel die begrip "fisiese verbinding tussen twee punte" (soos in *die draad slaan*). Daaruit ontwikkel "niemateriële verband" (soos in *die draad van iemand se argument verloor*).

Die aanvangsbegrip in *ketting* is "sterk reeks van twee of meer verbonde skakels om iets mee vas te maak". Uit hierdie fisiese begrip ontwikkel die begrip "niemateriële verband" (soos in *die kettings van die verlede*).

Dieselfde ontwikkeling het in die lekseem *koord* plaasgevind: "sterk geheel van ineengestremgelde vesels of draad" — 'n fisiese begrip — het aanleiding gegee tot "iets wat psigies bind", "'n niemateriële verband" (soos in *die koord van die huwelik* en *die koorde van die geloof*).

4. Verswakking van die ordeningsaspek

Die aanvangsbegrip in die lekseem *rits* is "drie of meer geordende, gelyksoortige sake" (soos in die pokeruitdrukking *'n rits, aashoog*). Uit hierdie begrip ontwikkel "drie of meer gegroepeerde, gelyksoortige sake" (soos in *'n rits ongelukke*).

Dieselfde ontwikkeling het plaasgevind in *ry*: uit die aanvangsbegrip "op-eenvolging van gelyksoortige sake in 'n reguit lyn" (soos in *'n ry huise, bome, telegraafpale*) ontwikkel "gelyksoortige sake in volgorde" (soos in *'n ry skoolkinders, filosowe, skilders*).

Nogmaals dieselfde ontwikkeling is in die lekseem *rym* te vinde: die aanvangsbegrip "ooreenkoms van klank hê" (soos in *'byl' en 'terwyl' rym*) het ontwikkel tot "ooreenkom" (soos in *Hoe rym jy dié twee optredes?*).

5. Kontekstualisering van die begrip

Die aanvangsbegrip van *oop* is "onbedek" (soos in *'n oop motor* en *'n oopnekehemp*) en daaruit ontwikkel die begrip "ongesluit" (soos in *met 'n oop mond*). Maar dié "ongesluit" is eintlik maar slegs 'n kontekstualisering van "onbedek": as 'n mond onbedek is (deur lippe), is dit ongesluit, d.w.s. "oop". Uit die aanvangsbegrip "onbedek" ontwikkel ten tweede die begrip "ongebruik" (soos in *oop sitplek*). Maar weereens, dié "ongebruik" is in werklikheid net 'n kontekstu-

alisering van "onbedek": as 'n sitplek onbedek is (deur 'n sitvlak), is dit ongebruik, d.w.s. "oop". Uit "onbedek" ontwikkel ten derde die begrip "onbebou" (soos in *die oop erf langs my huis*). Nogmaals: dié "onbebou" is 'n kontekstualisering van "onbedek": as 'n erf onbedek is (deur 'n gebou) is dit ongebruik, d.w.s. "oop". Uit "onbedek" ontwikkel ten vierde "ongevul" (soos in *'n oop periode wat 11:20 begin en 12:00 eindig*). En andermaal, dié "ongevul" is 'n kontekstualisering van "onbedek": as 'n periode ongebruik is (deur les gee of les ontvang), is dit ongebruik, d.w.s. "oop".

Een van die duidelikste gevalle van die kontekstualisering van 'n begrip wat aanleiding gee tot 'n nuwe begrip, is te vinde in die lekseem *hoek*. *Hoek* se aanvangsbegrip is "kruising" (soos in *op die hoeke van die strate*), en hieruit ontwikkel o.a. die begrip "binnehoek" (soos in *Daarbo in die hoek van die kamer sit nog 'n spinnerak*). Deurdad bendes in Suid-Afrika dikwels in binnehoeke vergader, ontstaan daar deur kontekstualisering uit "binnehoek" die begrip "vergaderplek van bende" (soos in *Sait jou six o'clock by die hoek*).

6. "Binder" > "binder plus gebinde"

As daar die element "binder" in 'n begrip is, gebeur dit herhaaldelik dat dié begrip ontwikkel tot 'n ander begrip, "binder plus gebinde".

Die aanvangsbegrip van die lekseem *string* is "vlegsel vesels in touvorm". Hieruit ontwikkel die begrip "vlegsel vesels in touvorm, tesame met die ingerygde ornamente" (soos in *Hierdie ivoorkleurige string kos R2 400*).

Hierdie selfde ontwikkeling van 'n nuwe begrip vind mens in die lekseem *snoer*. Die aanvangsbegrip is "koord waarmee iets vasgemaak word" (soos in *die snoer van die beursie en krale inryg op 'n snoer*). Die begrip "binder plus gebinde" ontwikkel hieruit (soos in *By dié lae hals dra sy altyd 'n dubbele snoer*).

7. Verlies aan stipulasies

'n Begrip bevat een of meer onderdele, momente. Dit is tydens die ontwikkeling van 'n begrip gewoon dat dié begrip een of meer momente bykry, of een of meer momente verloor. Hier wil ek net aan die verlies van onderdele aandag gee.

Die aanvangsbegrip in die adjektiewiese lekseem *hol* is "met 'n leë ruimte binne-in — wat mens nie verwag nie" (soos in *'n hol boomstam*). Hieruit ontwikkel die begrip (via ander ontwikkelings) "met 'n oppervlak wat na binne ingebuig is — wat mens nie verwag nie" (soos in *hol wange*). En deur die verval van die onderdele "wat mens nie verwag nie" ontwikkel hieruit die begrip "met 'n oppervlak wat na binne ingebuig is" (soos in *hol spieël*).

Die aanvangsbegrip in die lekseem *ketting* is "reeks van meer as twee verbonde skakels om iets mee vas te maak". Deur die verval van die moment "om iets mee vas te maak" ontstaan die begrip "reeks van meer as twee verbonde skakels" (soos in *die goue kettinkie om haar nek*). Dit lyk nie asof die vervallende

moment noodwendig 'n ondergeskikte hoof te wees. Die aanvangsbegrip in die lekseem *tou* is byvoorbeeld "lang geheel van inmekaar gedraaide garevesel, nie glad en netjies van voorkoms nie" (soos in *skeepstou*). (Die bestaan van die moment "nie glad en netjies van voorkoms nie" in *tou* word duidelik as mens *tou* vergelyk met semisinonieme soos *koord*, *lyn* en *kabel*.) Uit dié aanvangsbegrip kan die hoofmoment verval, en wat dan in 'n nuwe begrip oorbly, is slegs "nie glad en netjies van voorkoms nie" (soos in *so 'n tou van 'n vent van so twintig jaar oud*).

8. Verswakking van die moment van materiaal

Een van die besondere momente wat dikwels verlore gaan soos wat begrippe mettertyd ontwikkel, is die moment oor die materiaal waaruit die betrokke saak bestaan.

Die aanvangsbegrip in *riem* is byvoorbeeld "lang smal strook leer" (soos in *osriem*). Wanneer die moment oor die spesifieke materiaal verval, bly net "lang smal strook materiaal" oor (soos in *die dryfriem van die enjin*).

Die aanvangsbegrip in *draad* is "sterk, lang staaf". Die moment "sterk" hang direk saam met die materiaal waaruit die staaf gemaak is (soos in *blou-draad* en *garedraad*). As die moment oor die spesifieke materiaal verval, bly net "lang staaf" oor (soos in *'n draad kwyl* en *Die brood trek drade*).

9. "x" > "geheel bestaande uit x"

Hierdie soort ontwikkeling vind mens volop by materiaalname.

Met daarlating van die voorgeskiedenis: die lekseem *denim* bevat op 'n gegewe oomblik die begrip "sterk, gekeperde katoenstof". Hieruit ontstaan vervolgens "kledingstuk gemaak van sterk, gekeperde katoenstof" (soos in *Jy kan jou denim aantrek dans toe*).

Die begrip in die lekseem *koord* het dieselfde ontwikkeling deurgemaak. Die aanvangsbegrip in *koord* is "sterk geheel van ineengestrengelde vesels of draad". Daaruit ontwikkel die begrip "materiaal gemaak van sterk gehele van ineengestrengelde vesels of draad" (soos in *'n koordbaadjie*).

10. Verswakking van die graad van hegtheid

As die aanvangsbegrip in 'n lekseem die moment "hegtheid", "aanmekaarheid" bevat, ontwikkel daaruit dikwels 'n begrip waarin die graad van hegtheid minder is. Dit is byvoorbeeld die geval met die aanvangsbegrippe in lekseme soos *lyn*, *rits*, *streep*, *string* en *tou*.

'n Streep is ten aanvang byvoorbeeld "'n lyn (= uitgebreidheid met een afmeting) wat met 'n merkinstrument getrek is". Die punte waaruit die lyn bestaan, is teen mekaar. Maar daaruit ontwikkel begrippe soos "drie of meer ge-

lyksoortige sake wat agter mekaar georden is" (soos in *een streep karre*). Die punte waaruit dié begrip in *streep* bestaan, is nie teen mekaar nie.

Slót

Mens word eers van 'n bepaalde tipe begripshierargie bewus wanneer mens by meer as een lekseem — in dieselfde of in verskillende tale — dieselfde begrip-ontwikkeling raaksien. Kennelik is die tien tipes ontwikkeling wat in hierdie artikel geïllustreer is, 'n druppel aan die begripsemmer. Wie is beter as die ervare leksikograaf toegerus om die ander tipes begripontwikkeling in Afrikaans bloot te lê? Daar wag baie werk.

Vir die maak van verklarende en verskeie ander tipes woordeboeke is 'n kennis van begripontwikkeling van groot belang. Leksikograwe wat van dié en dergelike tipes begripontwikkeling bewus is, kan hulle kennis op twee maniere benut.

Ten eerste kan hulle dit heuristies gebruik by die deurgaan van rou artikelmateriaal. Wanneer hulle byvoorbeeld 'n betekenismoment "sonder x" in die materiaal meen aan te tref, en hulle is bewus van die Afrikaanse ontwikkeling "sonder x" > "met weinig x", dan kan hulle in die materiaal op die uitkyk wees vir 'n hiërgies verbonde betekenismoment "met weinig x".

Ten tweede kan leksikograwe hulle hiërgiekennis benut wanneer hulle die betekenismomente moet rangskik in 'n artikel. Dit is naamlik vir die gebruiker baie makliker om 'n artikel te volg wat opgestel is in ooreenstemming met die gewone hiërgie(ë) wat begrippe vir die betrokke taalgemeenskap het, as om 'n rangskikking in 'n artikel te behartig wat strydig is met dié gewone hiërgie. As die woord *sirkel* se betekenismomente byvoorbeeld gerangskik word in die orde (1) "sirkelvorm", (2) "sirkelvorm en -inhoud", (3) "sirkelinhoud", volg die gebruikers die uitleg van die artikel gemaklik, omdat dit vir hulle 'n "natuurlike" uitleg is.

Verwysings

- De Villiers, M. e.a. 1987. *Nasionale Woordeboek*. Goodwood: Nasou.
- Hauptfleisch, D.C. (Hoofred.). 1984. *Woordeboek van die Afrikaanse Taal. Sewende deel KOM - KOR*. Pretoria: Staatsdrukker.
- Kritzinger, M.S.B. en F.J. Labuschagne. 1980. *Verklarende Afrikaanse Woordeboek*. Pretoria: Van Schaik.
- Lyons, J. 1977. *Semantics*. Band 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- Odendaal, F.F. (Hoofred.). 1979. *Verklarende Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal*. Johannesburg: Perskor.
- Schoonees, P.C. (Hoofred.). 1956. *Woordeboek van die Afrikaanse Taal. Eerste deel A - C*. Pretoria: Staatsdrukker.

-
- Schoonees, P.C. (Hoofred.). 1956. *Woordeboek van die Afrikaanse Taal. Tweede deel D - F*. Pretoria: Staatsdrukker.
- Schoonees, P.C. (Hoofred.). 1957. *Woordeboek van die Afrikaanse Taal. Derde deel G*. Pretoria: Staatsdrukker.
- Schoonees, P.C. (Hoofred.). 1961. *Woordeboek van die Afrikaanse Taal. Vierde deel H - I*. Pretoria: Staatsdrukker.
- Snijman, F.J. (Hoofred.). 1968. *Woordeboek van die Afrikaanse Taal. Vyfde deel J - KJ*. Pretoria: Staatsdrukker.
- Snijman, F.J. (Hoofred.). 1976. *Woordeboek van die Afrikaanse Taal. Sesde deel KLA - KOL*. Pretoria: Staatsdrukker.